

Валентина Шибаніц

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ–ЧЛЕНІВ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ СІМЕЙ

Міграція з історичної точки зору – досить давнє явище. Кількість осіб, які щорічно покидають свої країни, оцінюється багатьма мільйонами. За даними Міжнародної організації праці, на початок XXI сторіччя глобальна трудова міграція становить близько 120 млн. осіб, тобто 2,3 % світового населення. Україна в цьому контексті є надзвичайно важливою державою, оскільки тут невпинно зростає кількість іммігрантів, що зумовлює нагальну необхідність у розробці й упровадженні комплексної та збалансованої політики інтеграції.

Феномен міграції споконвіку супроводжував життєдіяльність людини та суспільні процеси. Отже, існують універсальні виміри та визначені схеми міграції, які спрацьовують завжди і всюди. Однак сучасні міграційні феномени в умовах глобалізації несуть у собі якісно нові риси і проблеми, при цьому найбільш значною, на думку науковців, українською проблематикою стали так звані транснаціональні сім'ї, в яких діти та їхні батьки – трудові мігранти вимушені проживати в різних країнах [5, с. 11]. Прийняттю рішення про виїзд за кордон зазвичай передуює усвідомлення неможливості реалізувати власну життєву програму у себе на батьківщині. Не маючи змоги вплинути на ситуацію у себе вдома, індивід починає розглядати трудову міграцію як чи не єдиний дієвий механізм реалізації власних соціальних інтересів.

Серед основних негараздів їх життя в Україні українські трудові мігранти виділяють наступні:

- низький матеріальний рівень та, як наслідок, неможливість реалізувати свої життєві плани;
- втрата роботи внаслідок суспільно-економічних потрясінь;
- зміни в системі соціальних цінностей і соціального престижу.

Не бажаючи миритися з існуючим станом справ, потенційний трудовий мігрант починає шукати шляхи виходу із ситуації. При цьому основними своїми досягненнями українці, які мають досвід трудової міграції за кордон, вбачають у наступному:

Матеріальні здобутки:

- надбання матеріальних цінностей (квартира, машина);

- отримання можливості заощаджувати гроші, підтримувати родину фінансово.

Соціальні здобутки:

- забезпеченість роботою;
- поява нових друзів, близької людини;
- вироблення інтуїції, проникливості, розуміння людей;
- надбання життєвої мудрості, терпимості до будь-якої ситуації.

Духовно-інформаційні здобутки:

- знання іноземної мови;
- можливість подорожувати, нові знання культури, історії;
- життя серед чудової природи (море, гори). [4, с. 186]

До основних своїх життєвих «програшів» трудові мігранти відносять: відсутність соціальних гарантій у випадку повернення додому, марнування життя на щоденні клопоти; втрату здоров'я; декваліфікацію; ностальгію; відсутність вільного часу; неможливість повноцінного спілкування з дітьми ; неможливість доглядати за батьками вдома; одноманітність життя; неможливість будувати професійну кар'єру.

Українці демонструють прив'язаність до родинних цінностей, теплі стосунки між жінками-іммігрантками та їх доньками, а повага до батьків і дітей, які залишилися вдома, є очевидним доказом цього.

Експерти свідчать про їхній постійний психологічний дискомфорт і тривогу від того, що довелося іммігрувати, аби забезпечити своїм дітям, які залишилися вдома, краще майбутнє. Вимушена причина таких роз'єднань, як відомо, має серйозну психологічну побічну дію і часто веде до глибокої депресії, адже родина займає ключове місце у системі цінностей українців [4, с. 188-189].

Що стосується мотивів тривалого перебування на заробітках, більшість українців, що перебувають на заробітках за кордоном тривалий час, декларують своє бажання якомога швидше повернутися на батьківщину. Однак «декларації про наміри» далеко не завжди переходять в реальну площину, і трапляється так, що людина, яка їхала за кордон на 1-2 роки, залишається на заробітках на роки 6-7, а то й більше.

Феномен міграції впливає не лише на законодавчу та адміністративну систему, він також змінює щоденне життя громадян, їхнє сприйняття реальності та самих себе.

Перед тими мігрантами, які прийняли рішення про повернення на батьківщину, постають психологічні виклики. Процес ресоціалізації українського трудового мігранта після повернення зазвичай проходить далеко не безболісно. Для прикладу, для багатьох мігрантів стає повною несподіванкою, що за час їхньої відсутності маленький син чи донька перетворилась на дорослу людину і живе (як, зрештою, й інші рідні та близькі) своїм життям; що домочадці навчилися успішно справлятися з господарськими функціями і не відчують потреби в «помічниці» («помічникові»), а тим більше не сприймають матір (батька) як наставника чи порадника. Втім, і самі трудові мігранти (особливо, жінки), звиклі тривалий час жити «без сімейних обов'язків», можуть також особливо не прагнути брати їх знову на себе.

Тривала відсутність одного з батьків інколи призводить і до несподіваних правових колізій. Так, повернувшись додому, трудовий мігрант (частіше батько) нерідко постає перед фактом, що юридично, він уже не є батьком своїх дітей, бо в той час, коли він перебував на заробітках за кордоном, його позбавили батьківських прав. Жінки приймають рішення подати в суд з різних причин: щоб отримати державну соціальну допомогу на дитину (без довідки з роботи обох батьків її отримати неможливо); продати нерухомість; виїхати з дитиною за кордон, наприклад на відпочинок (у цьому випадку необхідна письмова згода обох батьків) [4, с. 204].

Соціально-психологічні та освітньо-культурні труднощі соціалізації транснаціональних сімей:

- неформованість відповідального батьківства та нерозуміння батьками своєї ролі у формуванні особистості дитини;
- неусвідомлення проблеми батьками як актуальної, наслідків несвоєчасної підтримки дитини у нових життєвих обставинах тимчасової відсутності батьків (одного з них);
- відсутність можливості постійного зв'язку з батьками, пов'язана з їх перебуванням за кордоном;
- відсутність інформації про від'їзд батьків через небажання батьків її розголошувати;
- брак розуміння опікунами та особами, які замінюють батьків, значення освіти для дитини;
- особи, які залишаються із дітьми, офіційно не є опікунами і тому недостатньо усвідомлюють рівень своєї

відповідальності за виховання та розвиток дітей (недостатньо звертають увагу на внутрішні проблеми дитини, піклуються лише про фізіологічні потреби дітей: нагодувати, одягти, щоб завжди «був на очах»);

- відсутність порозуміння між дітьми та особами, які тимчасово замінюють батьків; маніпулювання, з боку дітей дорослими;
- зміни у системі ціннісних орієнтацій дітей;
- прояви девіацій у поведінці дітей, навіть тих, які добре навчаються;
- захоплення комп'ютерними іграми та потрапляння під негативний вплив як однолітків, так і дорослих;
- втрата довіри у дітей в обіцянки дорослих;
- відсутність авторитету дорослих в очах дитини.

Досвід роботи психологічної служби Новоазовської загальноосвітньої школи №2 I-III ступенів з організації соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів, схвалений у 2008 році Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи, дозволяє зробити висновок про те, що реалією сучасної України стала велика кількість бездоглядних дітей, що саме по собі є значною соціальною проблемою. Протягом останніх десяти років, коли країна зіткнулась із стрімкою економічною кризою та зміною цінностей, кількість бездоглядних та занедбаних дітей та молоді значно збільшилась. Одна із головних причин дитячої бездоглядності є міграція українських громадян у західноєвропейські країни у пошуках працевлаштування. У таких випадках, коли один або обоє батьків виїхали за кордон, діти залишаються під опікою інших родичів, сусідів або опікунів, а в короткий час опиняються на вулиці. Батьки, які мали б мати вплив на дітей, відсутні, а їхні діти не є досить свідомі, щоб належно вчитися та працювати. Діти не відчувають контролю, пропускають навчання у школі, стають постійними клієнтами комп'ютерних клубів, нічних клубів, починають палити та вживати наркотичні засоби, алкоголь, підпадають під вплив вуличних банд, торговців наркотиками.

Поняття «психологічне сирітство» з'явилося порівняно недавно. Але застосування цього терміна до українських дітей ніколи не було

настільки широким, як нині. Найчастіше під це визначення потрапляють діти з неблагополучних і неповних сімей. Але тепер до психологічних сиріт почали зараховувати і дітей трудових мігрантів. Незалежно від того, в якому віці дитину покидають батьки, це, безумовно, позначається на її сприйнятті світу і психологічному здоров'ї. А таких дітей у нашій країні тисячі. Досить часто від'їзд батьків припадає саме на перехідний вік дитини. У цьому віці у дітей виникає дуже багато актуальних запитань, з якими вони не завжди підуть до старшого покоління. Тому єдиним джерелом інформації для них стає вулиця. Саме чинник недостатньої уваги батьків часто стає головною причиною проблем дітей трудових мігрантів. Адже якщо дитина розуміє, що її доля небайдужа дорослим, якщо вона відчуває, що вона комусь потрібна, для неї значно зменшується ризик потрапити у неблагополучну компанію, і, як наслідок, стати жертвою не порядних людей, що її оточують.

Розвиток особистості – це багатоскладовий і полідетермінований процес. Однією зі складових цього процесу є розвиток самосвідомості – уявлення про себе, про своє «Я» у його різноманітних проявах.

Процес соціалізації кожної особистості полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду у вигляді норм, видів діяльності, форм спілкування та переведення цього досвіду у внутрішні, власні регулятори активності. До цих регуляторів належать мотиви, звички, настанови, стереотипи тощо. Метою соціалізації є забезпечення включення особистості у соціальне середовище, створення умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку. У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але обов'язково проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо, через затримки й навіть зриви, болісні, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірним наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості. Це жорстокість, цинізм, брутальність, нігілізм, зухвалість.

Дієвими методами соціалізації транснаціональних сімей при цьому стають :

- роз'яснювальна робота з батьками щодо можливих наслідків несвоечасної підтримки дитини у нових життєвих обставинах за тимчасової відсутності батьків (одного з

них), важливість та оптимальні шляхи підтримання контакту під час відсутності та можливість отримання психологічної підтримки після повернення;

- психологічна робота з батьками, представниками транснаціональних сімей, для формування відповідального батьківства, усвідомлення своєї ролі у розвитку та становленні особистості дитини;
- налагодження схеми співпраці працівників освіти з батьками, особами, які тимчасово замінюють батьків, з соціальними службами, службами у справах дітей, неурядовими організаціями з проблем дітей трудових мігрантів;
- соціально-педагогічна та психологічна робота з тимчасовими опікунами та дітьми з транснаціональних сімей для вчасного діагностування проблем розвитку дитини та взаємодії з соціальним оточенням та конструктивного їх вирішення;
- превентивна діяльність з метою уникнення небажаних змін у системі ціннісних орієнтацій дітей;
- контролювання тимчасовими опікунами і педагогічними працівниками дозвілля дітей з транснаціональних сімей з метою попередження їхнього потрапляння в залежності, злочинні угруповання, асоціальні проблеми, по можливості забезпечення участі дітей в гуртках, клубах, волонтерських рухах та інших соціально прийнятних формах дозвілля;
- максимальне залучення дітей з транснаціональних сімей до позакласної, гурткової та позашкільної роботи, створення належних умов у навчальних закладах з метою залучення учнів до діяльності самоврядування та іншої позаурочної діяльності за інтересами [5, с. 49-51].

У соціально-психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності. На думку Е.Еріксона, потреба у психосоціальній ідентичності, що є соціогенною за своєю природою, закладається у людини на рівні базових потреб – самозбереження, репродукції тощо. Вона полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до

певної соціальної групи, спільноти й виконує відповідну соціальну роль. Ідентичність відсутня (не досягається), коли намагання особистості включитися у привабливу, референтну для неї соціальну групу не знаходять підтримки й визнання.

Дослідження девіантної поведінки у світовій психологічній літературі представлені достатньо широко, а в сучасній вітчизняній психології і педагогіці є визначальним, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню й формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості. Як уже було зазначено вище, батьки виїжджають за кордон через погіршення соціальної ситуації в останні роки, і це призводить до збільшення кількості дітей, що живуть у винятково складних соціальних умовах. Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх. Розлади процесу становлення особистості дітей мігрантів можуть супроводжуватися різними проявами антисоціальної спрямованості, такими як заподіяння шкоди чужій власності, експансивність, жорстокість у ставленні до тварин. З віком ознаки агресивності змінюються, хоча стійкість їх зберігається.

У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс: 1) реакція емансипації (крайній ступінь – бродяжництво); 2) реакція групування з однолітками (формування власної субкультури); 3) реакція захоплення (хобі).

Таким чином, дефекти соціалізації на стадії підліткового віку призводять до несприятливого (аномального) формування особистості. Це проявляється, зокрема, у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевим результатом є схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву.

Формами соціально-психологічної допомоги в роботі з девіантними підлітками є профілактика й корекція когнітивних розладів у формі вправ, що засновані на сполученні когнітивних і сугестивних компонентів, корекція емоційно-особистісних порушень тощо. Комплексні корекційні програми сприяють підвищенню рівня психічного розвитку підлітків, особливо у сфері індивідуальних якостей, однак мають один суттєвий недолік – вони застосовуються лише на тій

стадії, коли дитина вже не приховує антисоціальної спрямованості своєї поведінки – паління, вживання алкогольних напоїв, суїцидальні спроби, дрібні крадіжки тощо.

У цілому, негативний сценарій вирішення вікових психосоціальних криз призводить у підлітковому віці до зниженої самоповаги, характерної для підлітків з девіантною поведінкою. При цьому зацмелена потреба в самоповазі призводить підлітка до пошуку виходу за механізмом гіперкомпенсації, виявляючись у вигляді девіантних форм поведінки.

Девіантна поведінка у дітей трудових мігрантів не є стійким утворенням, а проблеми, які мають діти трудових мігрантів, здебільшого носять психологічний характер. Зокрема, це сум за батьками, неможливість звернутися до них за порадою, пригнічений стан, нестача батьківської ласки. Тож при визначенні девіантності слід застосовувати термін «девіантний» стосовно конкретного вчинку, а не особистості підлітка в цілому.

Людина емігрує зі своєї сім'ї, свого місця проживання, своєї країни . Якщо міграційні процеси безпосередньо пов'язані з соціально-економічним та політичним станом в країні походження, то масовість еміграції з України свідчить про структурні проблеми в країні, без вирішення яких змінити ситуацію неможливо. З аналізу МОН стає зрозуміло, що поки в країні не будуть здійснені комплексні структурні реформи та економічна модернізація, доти буде існувати безробіття, будуть триматися низькі соціальні стандарти та рівень життя і, у підсумку, міграція з країни в пошуку кращого економічного стану та оплати праці [5, с. 12-13].

У проєкті Міжнародної організації з міграції (МОМ) Children Left-Behind (Діти, залишені позаду) приводяться дані Міністерства сім'ї, молоді та спорту за 2008 рік щодо 200 тисяч неповнолітніх, які проживають без батьків через їхнє тимчасове працевлаштування за кордоном. У той же час у документі підкреслюється, що в Україні поки що не існує загальнонаціональної бази даних щодо вказаної категорії. При цьому приймаються до уваги дані Євростату за 2009 рік, згідно з якими Україна продовжує займати перше місце в Європі за кількістю емігрантів.

Центральною в проєкті МОМ постає проблематика української школи та її нові функції в контексті соціального феномена «дітей без батьків». Методика, розроблена спеціалістами відділу психосоціальної

та культурної інтеграції МОМ (з урахуванням рекомендацій слухачів Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету ім. Бориса Грінченка), спрямована перш за все на профілактику соціального відчуження та депривації дітей трудових мігрантів. Міністерство освіти, науки, молоді та спорту здійснило випуск видання «Транснаціональні сім'ї: педагогічний посібник» з метою розповсюдження серед викладачів шкіл та для організації педагогічної діяльності з дітьми трудових мігрантів. В «Педагогічному посібнику» чітко розмежована методика роботи з дітьми відповідно до вікової категорії – від початкових класів до підліткового та старшого віку. Різні методики спрямовані на виконання головного завдання – розвитку здібностей до рефлексії та саморефлексії, усвідомлення власної ідентичності та ролі.

«Транснаціональні сім'ї: педагогічний посібник», разом з навчально-методичним посібником «Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів», розробленим Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» на виконання наказу Міністерства освіти і науки України № 865 «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів», сприяють поліпшенню роботи з актуальної та маловивченої для України теми роботи з дітьми трудових мігрантів як складової українських транснаціональних сімей та здатні сприяти формуванню як індивідуальної, так і колективної відповідальності за вирішення проблеми соціального сирітства в Україні, щоб Children Left-Behind, діти, залишені позаду, не залишилися такими назавжди.

Література:

1. Захаров Й., Яворський В., Права людини в Україні – 2008. Доповідь правозахисних організацій. Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харків. – 2009.
2. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. «Українська трудова міграція: реалії, виклики та відповіді». – Київ: БФ «Open Ukraine». – 2008-2009 //<<http://openukraine.org/ua/programs/migration/research-program/>> (2010).
3. Інтеграція мігрантів в Україні Оцінка стану та потреб. Звіт Пьотро Кажміркевича, експерта з питань міграції. Підготовлено для бюро ОБЮСЕ з демократичних інститутів та

- прав людини (БДІПЛ). Варшава 2011.
4. Міжнародний благодійний фонд «Карітас України». «BrainNet-Working»: Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці. (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). Львів, «Друкарські куншти», 2010. – 380 с.
 5. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: Навч.-метод.посібник./за редакцією К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка-К.:ФОП «Купріянова», 2007.-240 с.